

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Oorzaak en gevolg van een opgraving

Willems, W.J.H.; Dierendonck, R.M. van; Swinkels, L.J.F.

Citation

Willems, W. J. H., Dierendonck, R. M. van, & Swinkels, L. J. F. (1991).
Oorzaak en gevolg van een opgraving. Leiden University, Leiden.

Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/10005>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/10005>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Dr W.J.H. Willems

Oorzaak en gevolg van een opgraving

Rede uitgesproken op vrijdag 8 maart 1991
bij de aanvaarding van het ambt van
hoogleraar in de provinciaal-Romeinse
archeologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden

Rijks **U**niversiteit **L**eiden

Mijnheer de rector magnificus,
Zeer gewaardeerde toehoorders,

Nu al weer vele jaren geleden presenteerde Marcel van Dam het door mij zeer bewonderde televisieprogramma 'De achterkant van het gelijk'. Ik heb geen aflevering gemist en nam mij destijds voor om ooit zowel op de titel als op het concept van dat programma in een archeologische context terug te komen. Ik heb echter weerstand kunnen bieden aan de verleiding om in de titel van mijn rede te spreken over de achterkant van een opgraving. Dat zou ook onjuist zijn geweest, want in de geest van het programma van destijds had ik dan moeten spreken over vele facetten van de archeologie-beoefening, van maatschappelijke en politieke legitimatie en implicaties via epistemologische grondslagen en wetenschappelijke relevantie tot zaken als technologische vernieuwing of wettelijke regelgeving aan toe.¹ Daarvoor is binnen dit bestek geen gelegenheid.

Ik wil U vanmiddag meenemen naar Nijmegen, naar één speciale opgraving, en daarvan twee facetten nader uitdiepen. Dat is allereerst de oorzaak van de opgraving, die op nogal ongebruikelijke wijze tot stand is gekomen, en ten tweede een van de gevolgen, namelijk de kennis over Romeins Nederland die nu al - het project is inmiddels halverwege - belangrijk is toegenomen. Ik wil U uitleggen waarom een wetenschappelijk hoogst interessante opgraving met grote tegenzin is aangevangen en dan is het goed om U als tegenwicht ook kennis te laten maken met de resultaten van dat onderzoek.

Mijn verhaal begint in 1914, in het destijds bekende hotel Valk te Ubbergen. Bij graafwerk in de tuin van dit hotel, dat ligt aan de voet van het Kops Plateau in het oosten van Nijmegen, werden scherven gevonden die dateerden uit de periode kort na het begin van de jaartelling, in de eerste helft van de eerste eeuw na Chr. De vondst werd gemeld aan dr. J.H. Holwerda, die destijds naast zijn functie aan het Rijksmuseum van Oudheden tevens lector was in de prehistorische en Romeinse archeologie aan deze universiteit. Dat leidde van 1915 tot 1920 tot een reeks opgravingscampagnes die - naar Holwerda's stellige overtuiging - het bewijs leverden voor de aanwezigheid van een grote ringwalburcht, een zogeheten *oppidum*, boven op het plateau.² Dergelijke ringwalburchten dateren hoofdzakelijk uit de laatste eeuwen vóór het begin van de

jaartelling en spelen nog een belangrijke rol in het verslag van C. Iulius Caesar over de Gallische oorlog. Het onderzoek van deze *oppida* was in het begin van deze eeuw van de grond gekomen en Holwerda meende dat hij op het Kops Plateau het door de Romeinse geschiedschrijver Tacitus genoemde *oppidum Batavorum*, de stad of burcht van de Bataven, had gevonden.

Tegen deze interpretatie rezen al snel bezwaren. De opgraving had hoofdzakelijk Romeins aardewerk opgeleverd, en dat was moeilijk te begrijpen wanneer het om een puur inheemse versterking zou gaan. Bovendien werd gewezen op het vóórkomen van ingekraste graffiti op aardewerk, met zuiver Romeinse namen! En tenslotte rees ook het vermoeden dat de door Holwerda opgetekende grondsporen wel eens niet helemaal juist geïnterpreteerd konden zijn.³

In wetenschappelijke kring was men het dus niet eens over de precieze aard van de bewoning op het Kops Plateau en het idee dat hier wel eens sprake kon zijn van een belangrijk Romeins legerkamp won steeds meer veld.⁴ Waar men het natuurlijk wél over eens was, was de zeer grote archeologische en historische waarde van het terrein zelf. Naarmate er meer bekend werd over de beginfase van de Romeinse occupatie van Nederland en nadat gebleken was dat de vondsten van het Kops Plateau dateerden uit de periode vanaf de allereerste veldtocht onder Drusus, tussen 12 en 9 voor Chr., tot aan de opstand van de Bataven in 69 na Chr.,⁵ werd het probleem steeds intrigerender. De wetenschappelijke waarde van de vindplaats werd er met dit alles bepaald niet minder op.

Toch is het na 1921 nooit tot een hernieuwd onderzoek gekomen. Voor de oorlog was de dominerende positie van Holwerda, zeker waar het Romeins Nijmegen betraf, daaraan ongetwijfeld mede debet. Ook zijn er praktische omstandigheden die zouden kunnen verklaren waarom er tot 1986 nog eens veertig jaar voorbijgingen zonder dat er werd gegraven. We kunnen die echter in één zin samenvatten: het gelukkig toenemende aantal Nederlandse archeologen had wel wat anders te doen dan zich likkebaardend te verdringen rond een terrein dat - hoe belangrijk ook - niet direct werd bedreigd door de naoorlogse ontwikkelingen die bijna overal het aanzien van Nederland ingrijpend hebben veranderd. Het zal U ook zonder nadere toelichting duidelijk zijn dat het archeologische archief in de Nederlandse bodem op grote schaal is aangetast en verloren

gegaan. En ook, dat dit proces nog steeds doorgaat, ondanks alle inspanningen en het feit dat de archeologische monumentenzorg tegenwoordig tenminste enig maatschappelijk draagvlak heeft.

In haar strijd om het behoud en het zorgvuldige beheer van het vaderlandse bodemarchief kreeg de Nederlandse archeologie belangrijke steun door de invoering, in 1961, van de Monumentenwet.⁶ Sindsdien kunnen terreinen met belangrijke archeologische overblijfselen wettelijk beschermd worden. Dat geldt niet alleen voor zichtbare overblijfselen met een landschappelijke of cultuurhistorische betekenis, maar ook voor terreinen waarvan de betekenis meer ligt in hun wetenschappelijke waarde. Doelstelling van de bescherming is in dat geval het wetenschappelijke belang om een terrein ongeschonden te bewaren voor onderzoek in de toekomst. Daarvoor zijn gegronde redenen. Het is immers duidelijk dat waar de maatschappelijke ontwikkeling voortschrijdt de ingrepen in de bodem toenemen. Ook in het meest ideale geval, met een zorgvuldig beleid waarbij terdege rekening wordt gehouden met archeologische belangen wanneer de bodem wordt verstoord, zal het de volledige inzet van alle aanwezige onderzoekscapaciteit vergen om tenminste een deel van wat verloren gaat te kunnen bestuderen. Het behoud van wat ons nog rest aan archeologisch waardevolle terreinen wordt dus steeds belangrijker. Een tweede argument is dat zowel de wetenschappelijke kennis als de beschikbare methoden en technieken toenemen, waardoor opeenvolgende generaties onderzoekers steeds gericht én steeds beter tewerk kunnen gaan.

In de praktijk zijn er echter diverse factoren die de archeologische monumentenzorg ernstig frustreren. Drie decennia ervaring met het instrument van de wettelijke bescherming hebben geleerd dat een dergelijke bescherming niet méér is dan het begin van een lange en vaak moeizame strijd om het daadwerkelijke behoud van een monument. Ook archeologische monumenten vergen een zorgvuldig beheer, dat bovendien nog maatwerk moet zijn. Ik zal hier niet ingaan op de details.⁷ Goed beheer omvat, kort samengevat, een traject dat begint bij zorgvuldig non-destructief onderzoek, er kunnen maatregelen nodig zijn om erosie tegen te gaan, het vereist vaak gebruiksvorschriften, in ieder geval voorlichting aan eigenaren of gebruikers en, tot slot, regelmatige inspectie. In sommige gevallen kunnen zichtbare monumenten ook worden geconsolideerd

of gerestaureerd. De middelen om dat alles te doen zijn echter nauwelijks aanwezig. Ik kan dat het beste illustreren door een vergelijking te maken tussen de middelen die beschikbaar zijn voor de zorg voor de gebouwe en voor de archeologische monumenten: in 1991 bedraagt het budget van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg f111,2 mln, dat van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, inclusief de onderwaterarcheologie, f4,8 mln.⁸

Natuurlijk vallen bij deze vergelijking heel wat kanttekeningen te plaatsen. Het budget voor gebouwde monumenten, bijvoorbeeld, valt op haar beurt ongetwijfeld in het niet bij wat we in Nederland jaarlijks aan natuurbescherming uitgeven. Dat heeft alles te maken met politiek en publiciteit, met maatschappelijke interesse en met het effect dat dramatische gebeurtenissen hebben op de publieke opinie. Ik wil niet beweren dat een dergelijk mechanisme fout zou zijn, maar ik constateer tegelijkertijd dat de natuur een sterk regeneratievermogen heeft, terwijl dat bij het cultuurhistorisch erfgoed ten enen male ontbreekt: weg is weg. Het is jammer dat dit besef maar uiterst moeizaam doordringt bij bestuurders en bij de publieke opinie. De dreigende aantasting van een natuurgebied spreekt velen aan, in wat mindere mate geldt dat ook nog voor een oud gebouw dat immers deel uitmaakt van de directe leefomgeving, maar wanneer het om een archeologisch monument gaat dat vaak volkomen onzichtbaar is, dan valt het belang veel moeilijker in te zien en over te brengen.

Het zal U dan ook niet verbazen dat de bescherming van dergelijke monumenten slechts moeizaam tot stand komt en dat het zorgvuldige beheer ervan nog veel meer problemen oplevert. Dat alles moet een reden zijn om de weinige plaatsen waar dat dan allemaal redelijk is gelukt, zeer zorgvuldig te koesteren. Toch zijn er ook factoren die in een andere richting kunnen werken.

De eerste is het wetenschappelijke onderzoek zelf. Terreinen die het beschermen waard zijn, zijn vaak precies die plaatsen die het meest uitlokken tot bevrediging van een legitieme wetenschappelijke nieuwsgierigheid. De vergelijking met het kind en de spaarpot durf ik in dit geval wel te maken. Er is wel eens verschil van mening op dit punt,⁹ maar gelukkig overheerst in de Nederlandse archeologie het volwassen standpunt: sparen voor de toekomst dus. Trouwens, wanneer we in

aanmerking nemen hoeveel hoogst interessante terreinen jaarlijks worden vernield dan kunnen we net zo goed van die spaarpot afblijven want het geld ligt toch op straat, om de parallel nog even door te trekken. Een groot probleem ligt hier dus niet, al stelt het de betrokken onderzoekers af en toe voor een moreel dilemma.

Er is echter een tweede factor die van groter en directer belang is. De wetenschappelijke spaarpot die een archeologisch monument vertegenwoordigt wordt in de meeste gevallen beheerd door particulieren, die daar maar al te vaak geen enkel belang bij hebben, of zelfs een tegengesteld belang. Een goed voorbeeld is het Kops Plateau in Nijmegen. Het was vanzelfsprekend dat dit terrein, na de invoering van de Monumentenwet, voor bescherming in aanmerking kwam. Het terrein was onbebouwd en leek onaangetast, en het was de bedoeling om het na wat aanvullend onderzoek om de resultaten van Holwerda te kunnen herinterpreteren, integraal te beschermen.¹⁰ Proefonderzoek op het terrein zelf was echter onmogelijk omdat de eigenaar er niet aan wilde meewerken, maar het wetenschappelijk belang was door alle vondsten van het terrein boven elke twijfel verheven en na enkele aanvullende opgravingen langs de rand van het perceel in 1973 en 1974 werd het plateau in 1978 aangewezen als beschermd archeologisch monument.¹¹

Ook daarmee nam de eigenaar geen genoegen, en er volgde een procedure voor de Raad van State. Die procedure leidde tot een uitspraak die in feite een ernstige uitholling betekende van de Monumentenwet.¹² Hoewel de Raad erkende dat het 11 ha grote perceel wegens de cultuurhistorische en wetenschappelijke waarde terecht was beschermd, was hij van mening dat de belangen van de eigenaar werden geschaad door het feit dat die bescherming niet aan een bepaalde tijdsduur was gebonden. In de uitspraak staat letterlijk dat, gelet op het feit dat het gaat om onzichtbare, in de ondergrond verborgen resten, de bescherming moet worden opgeheven nadat wetenschappelijk onderzoek heeft plaatsgevonden. Voor dat onderzoek werd een termijn van 15 jaar redelijk geacht. Het lijkt een Salomonsoordeel, maar de monumentenzorgers voelden zich - om nog éénmaal een uitdrukking van Van Dam te gebruiken - belubberd.

Met die uitspraak is vast komen te staan dat een voornamelijk reden voor wettelijke bescherming, namelijk het bewaren van belangrijke monumenten voor toekomstig onderzoek, zeer sterk kan worden gelimiteerd of zelfs genegeerd.¹³

Op het eerste gezicht is deze uitspraak niet volstrekt onredelijk. De Staat had immers dit belangrijke stuk van haar bodemarchief kunnen veiligstellen door het aan te kopen van de particuliere eigenaar. Deze constatering is terecht en het feit dat dit niet kon - en trouwens ook nu nog niet kan - geeft aan dat de financiële middelen die voor archeologische monumenten beschikbaar worden gesteld, volkomen ontoereikend zijn. Maar er zijn andere redenen waarom de uitspraak van de Raad van State wel degelijk bekritiseerd kan worden. Ten eerste is er de omstandigheid dat nadrukkelijk gewag wordt gemaakt van onzichtbare, in de bodem verborgen resten. Dat doet vermoeden dat het oordeel anders zou zijn uitgevallen indien er een zichtbaar cultuurmonument had gelegen. En wat het oordeel zou zijn geweest als het plateau toevallig een natuurmonument was geweest, daarover laat een reeks van uitspraken maar weinig twijfel! In dit perspectief gezien krijgt de uitspraak van de Raad welhaast een politieke achtergrond. Het belang van monumenten wordt beter onderkend en gewaarborgd naarmate de maatschappelijke druk en betrokkenheid bij de materie groter is. Deze constatering leidt tot twee conclusies. De eerste is dat archeologen in Nederland er goed aan doen om de maatschappelijke betrokkenheid bij hun werk te vergroten en desnoods de beproefde lobbytechnieken te volgen door hun eigen rampen te creëren: dat wil zeggen, ze effectief in de publiciteit te brengen.¹⁴ De tweede conclusie is tegelijkertijd ook het tweede argument waarom de uitspraak van de Raad van State zo slecht is. Andere belangen wegen zwaarder, maar welke zijn dat dan? Van een groot maatschappelijk belang met gewichtige economische gevolgen voor de samenleving is hier geen sprake. In de uitspraak wordt voorbijgegaan aan het feit dat culturele overblijfselen van een kaliber als die op het Kops Plateau het onvervreemdbaar eigendom van ons allemaal zijn. Ze zijn onze nationale erfenis met een inherente waarde die niet afhankelijk mag zijn van de waan van de dag, en zeker niet van een willekeurige particulier of bedrijf. Dat is het principe dat zo fraai werd verwoord door de Engelse Lord Curzon in 1913, bij het parlementaire debat over de Britse monumentenwet: 'Owners now recognize that they are not merely owners of private property, but trustees to the nation at large'¹⁵

Helaas is een dergelijke onbaatzuchtige houding in de praktijk van de archeologische monumentenzorg een grote zeldzaamheid. Dat maakt het

des te erger dat het wettelijke instrumentarium in feite niet toereikend is. Naar het schijnt, is het heel moeilijk om in deze situatie verandering te brengen door de wijze waarop het eigendomsrecht in het Nederlandse rechtssysteem is geregeld. Dat blijkt bijvoorbeeld ook uit de rechten die een grondeigenaar kan doen gelden op roerende monumenten, op voorwerpen dus, die in zijn grond worden gevonden.¹⁶ Gelukkig is er een toenemend aantal landen in Europa met een vergelijkbaar systeem waar inmiddels wél wordt onderkend dat het particuliere eigendom en het particuliere belang bij archeologische monumenten in sommige gevallen ondergeschikt moet zijn aan het algemene belang. We hoeven de hoop dus nog niet op te geven, en ook het tot stand komen van steeds meer Europese wetten en regelgeving op cultureel gebied kan tot verbeteringen leiden.¹⁷ In Nederland hebben we bovendien wetten met betrekking tot onteigening en de exploitatie van delfstoffen die wél inbreuk maken op particuliere rechten, dus waarom zou dat niet kunnen als het gaat om belangrijke delen van ons gemeenschappelijke cultuurhistorische erfgoed?

Tot het zo ver is, zullen we ons moeten behelpen met andere middelen. De laatste jaren zijn zowel in Nederland als elders de planologische regels en procedures een steeds grotere rol gaan spelen. Zozeer zelfs, dat tijdens het recentelijk door de stichting RAAP georganiseerde symposium over archeologie en cultuurhistorie werd geconcludeerd dat dit planologische instrumentarium in principe toereikend is voor een preventief beleid gericht op behoud en beheer van de archeologische waarden.¹⁸ Het probleem zou slechts zijn dat de mogelijkheden van dit instrumentarium nog onvoldoende worden benut. Het laatste is ongetwijfeld waar, evenals de constatering dat archeologische monumenten niet op zichzelf staan, maar dat ze onderdeel zijn van een cultuurlandschap¹⁹ en dat er dus zowel een inhoudelijke als een praktische samenhang bestaat met de inrichting en het beheer van de ruimte in Nederland.

Dat is allemaal waar en de monumentenzorg heeft veel te danken aan de mogelijkheden die ontstaan bij het maken van bestemmingsplannen, landinrichtingsplannen, en dergelijke. Ook een procedure als de Milieu Effect Rapportage, die tegenwoordig bij grootschalige ingrepen in het landschap is vereist, zal van steeds grotere betekenis worden voor de archeologie. Maar het is mijns inziens een vergissing om te denken dat

deze middelen toereikend zouden zijn. Dat zijn ze beslist niet, en het bewijs daarvoor wordt geleverd door de gang van zaken bij het Kops Plateau. Het feit dat de bescherming in het bestemmingsplan paste was in dit geval niet van belang. Weliswaar zou op grond van de bestemming ook in de toekomst nog wel een aantal ontwikkelingen op het terrein kunnen worden voorkomen, maar dat houdt niet in dat ook de bodem beschermd blijft.

Integendeel: 15 jaar na de uitspraak van de Raad van State, op 10 september 1995, zal de bescherming van de Monumentenwet vervallen. Misschien slaagt de gemeente Nijmegen er wel in om het terrein zijn fraaie, park-achtige karakter terug te geven en het als groenzone te behouden, maar het is evenzeer mogelijk dat het perceel in rap tempo wordt volgebouwd. Vast staat in ieder geval dat het archeologische monument er niet meer zal zijn omdat er noch in financiële, noch in juridische zin mogelijkheden waren om het te behouden. Dat is triest, zeker in een geval als dit waarin het monument niet is geofferd omdat er een of ander groot maatschappelijk belang mee was gemoeid dat nóg belangrijker werd geacht dan het cultuurhistorische en wetenschappelijke belang, maar omdat het privé-belang voorrang kreeg.²⁰

Gelukkig hoef ik het niet bij deze sombere constatering te laten. De archeologie heeft de slag om het - eventueel gedeeltelijke - behoud van het monument verloren, maar het kan in ieder geval worden onderzocht. Inmiddels hebben de opgravingen, die na wat achterhoedegevechten met de eigenaar in 1986 van start zijn gegaan, laten zien dat de bescherming van het Kops Plateau alleszins terecht was. Al na enkele weken graven stond vast dat de vermoedens over het *oppidum* van Holwerda bevestigd konden worden. Van een inheemse ringwalburcht was geen sprake, en op de plaats waar de 16 meter brede ringwal gelegen zou hebben, troffen we de V-vormige grachten aan die kenmerkend zijn voor zuiver Romeinse militaire versterkingen. Hoe Holwerda zich zo heeft kunnen vergissen zal wel altijd een raadsel blijven, want hij heeft wel degelijk de doorsneden door deze grachten gezien. Bij andere opgravingen waar hij dergelijke grachten aantrof heeft hij ze ook steeds als zodanig herkend, alleen in dit ene geval niet.²¹

Inmiddels is gebleken dat de grachten behoren tot een hele serie van opeenvolgende militaire versterkingen. In totaal zijn in de verdedigings-

werken minstens 9 verschillende fasen te onderscheiden, al betekent dat niet dat er op dezelfde plaats ook 9 verschillende versterkingen hebben gelegen. Tot nu toe ziet het er naar uit dat er in ieder geval 3 legerkampen zijn geweest en dat bij elk van die kampen de verdedigingswerken, bestaande uit een of twee grachten met daarachter een uit hout en aarde opgebouwde wal van ruim 3 m breed, een aantal keren zijn vernieuwd of hersteld. Ze zijn alle drie aangelegd op het hoogste punt van het plateau en hebben dus dezelfde, min of meer driehoekige vorm die wordt bepaald door het reliëf. In de vroeg-Romeinse tijd was een dergelijke polygonale aanleg heel gewoon. Het strakke schema van de rechthoekige forten werd pas na het midden van de 1e eeuw algemeen toegepast.²²

Hoewel ze op dezelfde plaats lagen, waren de opeenvolgende legerplaatsen niet precies aan elkaar gelijk. Het oudste kamp dateert uit de tijd van keizer Augustus - van ongeveer 12 voor Chr. tot ca. 10 na Chr. - en beslaat een oppervlakte van ongeveer 3,75 ha.²³ Helemaal precies weten we dat nog niet, want nog niet het hele tracé van de wal is opgegraven.²⁴ Maar het is in ieder geval te groot voor servet en te klein voor tafellaken: voor een doorsnee hulpstroepen kamp is 2 ha al aan de forse kant,²⁵ terwijl de legerplaats van een legioen al gauw zo'n 20 ha in beslag nam. Het kamp is minstens een keer ingrijpend verbouwd, overigens zonder dat het compleet werd veranderd.

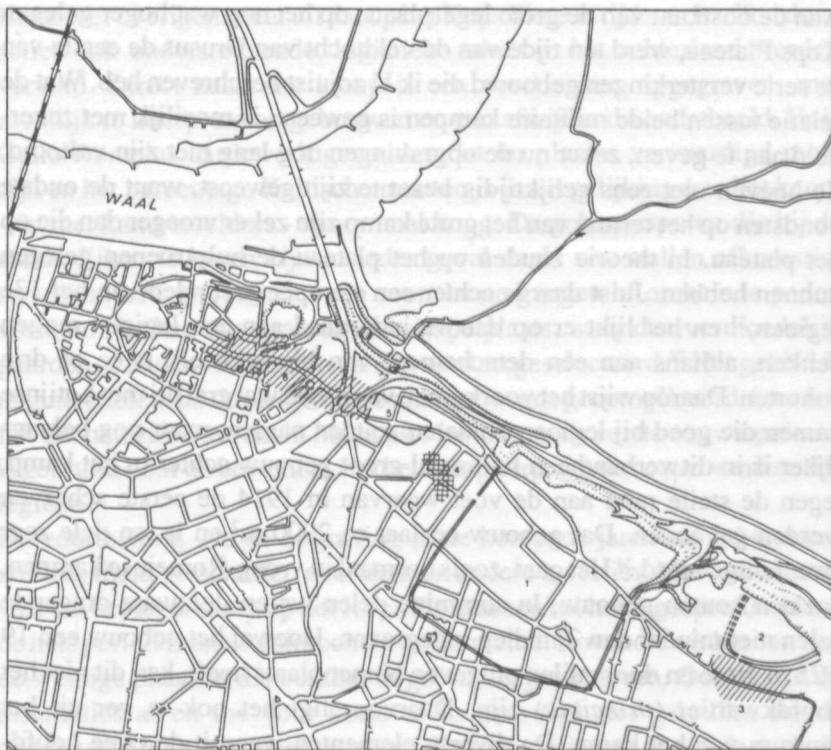
Dat laatste gebeurde vermoedelijk pas in het 2e decennium na Chr., toen een heel nieuwe versterking werd gebouwd, nog groter dan de eerste. De interne oppervlakte werd vergroot tot 4,8 ha en het kamp is waarschijnlijk in gebruik gebleven tot in de 30er jaren, dus ongeveer de regeerperiode van Tiberius.²⁶ Daarna is het vervangen door het derde kamp, dat echter veel kleiner was: de oppervlakte binnen de wal bedroeg nog maar 2,9 ha. Deze laatste versterking heeft bestaan tot aan de Bataafse opstand in 69 na Chr. en heeft dus gefunctioneerd tijdens de regering van de keizers Claudius en Nero. De opeenvolging van kampen betekent overigens niet dat het Kops Plateau continu een militaire bezetting heeft gehad. Vóór de bouw van de nieuwe fortificaties kan er best een periode zonder troepen zijn geweest en bij sommige van de tussentijdse verbouwingen of restauraties kan uit de grondsporen worden afgeleid dat de verdedigingswerken ernstig in verval waren geraakt. Ook dat wijst erop dat de bezetting niet ononderbroken is geweest.²⁷ Waarschijnlijk was het

2e eeuw tot een plaats van enig format had ontwikkeld.

een komen en gaan van troepen, waarbij het kamp één keer veel te klein was voor de nieuwe bezetting en dus moest worden vergroot, terwijl twee decennia later het omgekeerde gebeurde.

Wat is nu de achtergrond voor dit alles? Die moet in eerste instantie worden gezocht in Rome, waar in 27 voor Chr. Octavianus, de adoptiefzoon van C. Iulius Caesar, alleenheerser was geworden en zich Augustus liet noemen. Als erfgenaam van Caesar had hij veel belang bij de bescherming van Gallië, maar door de burgeroorlog en opstanden waren de meeste troepen elders nodig. In het noorden van Gallië, waar Caesar danig had huisgehouden, werd daarom aanvankelijk volstaan met het vestigen van een aantal met Rome bevriende stammen. Zo kwamen de Bataven in het Nederlandse rivierengebied terecht.²⁸ Pas in het tweede decennium voor Chr. kon de situatie in Gallië verder worden geconsolideerd en kon ook met de voorbereiding van nieuwe veroveringen in Germanië worden begonnen. Het is overigens niet zeker of die nieuwe veroveringen al lang tevoren waren gepland of dat het eigenlijk meer een serie van steeds verder escalerende conflicten is geweest met diverse Germaanse stammen die af en toe het Gallische gebied binnenvielen.²⁹ In ieder geval werden al in 15 voor Chr. op een aantal punten aan de Rijn militaire versterkingen ingericht. Bekende voorbeelden zijn Neuss en Dangstetten, maar het is goed mogelijk dat er meer zijn geweest. Recente opgravingen op de Hunerberg in Nijmegen hebben ook daar materiaal opgeleverd met een heel vroege datering.³⁰ De Hunerberg is de laatste hoge heuvel van de Nijmeegse stuwwal, die ver uitsteekt in het omringende rivierengebied. Al geruime tijd is bekend dat op die plaats een gigantisch legerkamp lag.³¹ Het is 42 ha. groot, genoeg om plaats te bieden aan twee legioenen. Die legioenen zullen ongetwijfeld een rol hebben gespeeld bij het eerste grote Romeinse offensief in Germanië, dat onder bevel van Augustus' stiefzoon Drusus in de nazomer van het jaar 12 voor Chr. begon met een campagne tegen de Usipetes, een Germaanse stam uit het gebied ten noorden van de Betuwe.

Het oostelijke rivierengebied, met Nijmegen als centrum, heeft ook tijdens latere campagnes onder Drusus' broer Tiberius in de jaren 4 en 5 na Chr. en onder zijn zoon Germanicus, in 15 en 16 na Chr., een rol gespeeld als troepenverzamelgebied. Of de grote legerplaats toen opnieuw gebruikt is, is nog onzeker. Erg waarschijnlijk is het niet.³² Ten westen

Romeins Nijmegen tussen ongeveer 15 voor en 25 na Chr.:

1. de grote legerplaats op de Hunerberg,
2. de legerkampen op het Kops Plateau,
3. annex of stapelplaats bij de legerkampen,
4. grafveld,
5. kleine versterking bij het Trajanusplein,
6. de vroegste bewoningskern van de nederzetting Batavodurum/Oppidum Batavorum.

van de legerplaats ontstond rond het begin van de jaartelling een nederzetting waar hoofdzakelijk Gallo-Romeinse immigranten gewoond moeten hebben, maar die desondanks de enige plaats is die in aanmerking komt om te worden geïdentificeerd met Batavodurum, de hoofdplaats van het Bataafse stamgebied. Batavodurum en Oppidum Batavorum zijn waarschijnlijk twee namen voor dezelfde nederzetting, die onder de regering van Tiberius flink groeide en zich rond het midden van de eerste eeuw tot een plaats van enig formaat had ontwikkeld.

Aan de oostkant van de grote legerplaats, op het nog wat hoger gelegen Kops Plateau, werd ten tijde van de veldtocht van Drusus de eerste van de serie versterkingen gebouwd die ik U zojuist beschreven heb. Wat de relatie tussen beide militaire kampen is geweest, is moeilijk met zekerheid aan te geven, zeker nu de opgravingen nog lang niet zijn voltooid. Ze hoeven niet eens gelijktijdig bezet te zijn geweest, want de oudste vondsten op het terrein van het grote kamp zijn zeker vroeger dan die op het plateau. In theorie zouden op het plateau de hulptroepen gelegen kunnen hebben. Juist daar is echter een stempel gevonden van het 13e legioen,³³ en het lijkt er op dat we inderdaad aan een legioen mogen denken, althans aan een detachement van bijvoorbeeld twee of drie cohorten. Daarop wijst het voorkomen van nogal wat graffiti met Latijnse namen die goed bij legioenssoldaten zouden passen, maar nog belangrijker is in dit verband een kolossaal groot gebouw achter in het kamp, tegen de steile rand aan de voet waarvan in 1914 de eerste scherven werden gevonden. Dat gebouw beslaat ca 2000 m² en is ten dele zeer zwaar uitgevoerd.³⁴ Het gaat, zoals normaal in vroeg-Romeinse kampen, om een houten gebouw. In sommige delen waren de zware dragende palen niet minder dan 2 m diep ingegraven. Hoewel het gebouw een 19 x 25 m grote en door zuilen omgeven binnenplaats heeft, kan dit niet het hoofdkwartier (*principia*) zijn. Daarvoor ligt het ook te ver uit het centrum van het kamp. De diverse elementen waaruit de twee hoofdonderdelen van het gebouw zijn samengesteld, vertonen daarentegen wél frappante overeenkomsten met de *praetoria*, de woningen of - misschien beter gezegd - de paleizen van de bevelhebbers in de legioenskampen van Haltern, Oberaden en Anreppen aan de Lippe.³⁵ Die vallen in dezelfde orde van grootte, maar ze horen dan ook bij enorme legerkampen. Wanneer de interpretatie juist is, en daar ziet het voorlopig wel naar uit, dan heeft de oudste legerplaats op het Kops Plateau dus een veel te groot *praetorium* gehad. Het is een fascinerende gedachte dat we met dit kamp misschien wel een hoofdkwartier van Drusus zelf en zijn generale staf hebben gevonden. Helaas zal een dergelijke interpretatie heel moeilijk te bewijzen zijn en de omstandigheid dat Drusus wel in Nijmegen geweest móét zijn is daartoe bepaald niet genoeg.³⁶ Voorlopig mogen we in het kamp dan ook niet meer zien dan een belangrijke commandopost waar een deel van een legioen was gelegerd.

Het ziet er overigens naar uit dat op het Kops Plateau tijdens de offensieve acties ook ondersteunende, logistieke taken in het achterland werden vervuld. Direct naast het kamp is een soort annex opgegraven, met moeilijk te interpreteren gebouwen en een afwijkend vondstbeeld. Er is Gallo-Romeins aardewerk gevonden dat ter plaatse vervaardigd moet zijn en het percentage Keltische munten is in vergelijking met het kamp - en met kampen elders - abnormaal hoog. De gebouwsporen die bij de annex lijken te horen zijn in ieder geval deels van stallen afkomstig, terwijl andere sporen meer een soort lange gangen of omheinde paden vormen. Het kan dus gaan om een stapelplaats, waar dan vermoedelijk paarden of ander vee werden aangevoerd en geselecteerd.³⁷ Het geheel is nog niet helemaal duidelijk en de analyse wordt gecompliceerd door het feit dat hetzelfde terrein in het laatste kwart van de eerste eeuw opnieuw is gebruikt door de bewoners van het kampdorp van de *castra* van het 10e legioen.

De voortzetting van de opgraving in de komende jaren zal zeker meer duidelijkheid verschaffen over deze en andere kwesties. Maar nu al staat vast dat het legerkamp op het Kops Plateau een rol heeft gespeeld tijdens de hele periode van de veldtochten in Germanië. Bovendien is het een van de weinige plaatsen die continu in gebruik zijn gebleven. Ook al zijn de installaties af en toe voor korte of langere tijd niet gebruikt, steeds opnieuw werden er troepen gelegerd. Dat gebeurde ook nog in de periode waarin de grote offensieven tot het verleden behoorden. Dat was al vanaf 17 na Chr., toen keizer Tiberius zijn neef Germanicus een officiële triomf toekende nadat hij hem had gedwongen zijn veroveringscampagne af te breken.

Het is altijd een groot raadsel geweest waarom bij een belangrijke plaats als Nijmegen-Batavodurum na die tijd geen militair steunpunt meer lag. Dat probleem is nu in ieder geval opgelost, want de versterking op het Kops Plateau is tot aan de Bataafse opstand in gebruik gebleven, al was het toen een veel kleiner kamp dan voorheen. De omvang van 2,9 ha is echter meer dan groot genoeg voor bijvoorbeeld een *ala* of een *cohors equitata*. Dergelijke legeronderdelen hadden altijd relatief meer ruimte nodig dan zuivere infanterie en de grote aantallen paardetuig die tot nu toe zijn gevonden geven alle aanleiding om aan ruitery te denken.

Misschien waren het zelfs wel Bataafse ruiters, want de Bataven werden

om hun rijkunst hogelijk gewaardeerd. Het waren echter ook diezelfde Bataven die in 69 na Chr. in opstand kwamen, waardoor alle tot dusver bekende militaire versterkingen in onze contreien werden verwoest. Door Tacitus³⁸ weten we dat ze zelfs het Oppidum Batavorum, hun eigen hoofdstad, in brand hebben gestoken. Maar daar zullen ze niet echt veel moeite mee hebben gehad want die stad was veeleer een Romeinse constructie dan een inheems centrum.³⁹ Na 70 werd op de Hunerberg een legioensvesting gebouwd waar ruim 30 jaar lang het 10e legioen gelegerd was en daarna nog diverse andere eenheden. Aan herstel van de versterking op het Kops Plateau was blijkbaar geen behoefte meer, maar het gebied werd wel benut door de bewoners van de *canabae legionis*, het kampdorp ten oosten van de nieuwe vesting. De opgravingen hebben al heel wat sporen opgeleverd van industriële activiteit uit de late 1e en de eerste helft van de 2e eeuw. Daarna is het plateau verlaten en is het, behalve als akkerland, nooit meer gebruikt. En dat is maar goed ook, want daardoor is de versterking het enige vroeg-Romeinse legerkamp in Nederland - en een van de zeer weinige in heel noordwest-Europa - dat compleet en nauwelijks verstoord voor onderzoek bewaard is gebleven.

Dames en heren, ik heb U in het voorafgaande slechts een glimp kunnen laten opvangen van een paar facetten van de archeologie-beoefening. De opgraving in Nijmegen bood de gelegenheid om U te laten zien dat de financiële én de wettelijke mogelijkheden om ons archeologische erfgoed in Nederland te beschermen en te bewaren, nog altijd schromelijk tekort schieten. Anderzijds bood dezelfde opgraving bij uitstek de gelegenheid om U een idee te geven van de grote waarde die archeologische monumenten hebben als reservoirs waarin ons eigen verleden bewaard is gebleven, nog afgezien van hun cultuurhistorische en landschappelijke betekenis. Juist in een geval als dit staat echter vast dat het beter was geweest als een groot deel van dit reservoir bewaard had kunnen blijven om er over 50 of 100 jaar nóg meer informatie uit te kunnen halen.

Tenslotte was er gelegenheid om een bijzonder facet van de provinciaal-Romeinse archeologie te belichten, namelijk de integratie van historische en archeologische gegevens. Ik ben daarbij met opzet verder gegaan dan de wetenschappelijke voorzichtigheid eigenlijk toestaat, want de voet-

sporen van Drusus zijn al lang verdwenen en het traceren van de bewegingen van de groten der aarde is nu juist iets wat de archeologie als wetenschap liever aan anderen overlaat. Daar staat tegenover dat er - althans in dit uitzonderlijke geval - zonder enige twijfel een verband is. En wanneer de archeologie als wetenschap ook in maatschappelijk opzicht beter tot zijn recht wil komen, dan zullen we het toch van dit soort voor iedereen begrijpelijke uitzonderingen moeten hebben om het belang van ons werk te illustreren.

Aan het einde van mijn rede gekomen stel ik er prijs op U,

Mijnheer de Rector Magnificus, Leden van het College van Bestuur,

Dank te zeggen voor mijn benoeming tot hoogleraar aan deze Universiteit. Ik acht het een grote eer om hier gestalte te mogen geven aan een belangrijk onderdeel van de erfenis van Reuvens, de provinciaal-Romeinse archeologie.

Dames en Heren Hoogleraren en Medewerkers van de Vakgroep Archeologie en van de Faculteit der Pre- en Protohistorie,

Niet alleen ik, maar wij allen zijn erfgenamen van Reuvens, die als eerste Nederlandse hoogleraar naast de klassieke ook de niet-klassieke archeologie beoefende. Het heeft mij, in de jaren dat ik inmiddels in Uw midden ben, getroffen hoe sterk de banden tussen de Nederlandse, de klassieke, en de niet-westerse archeologie aan deze Universiteit gebleven of misschien ook weer geworden zijn. Als provinciaal-Romeins archeoloog, die van nature al op het kruispunt tussen twee vakgebieden staat, ben ik daar wellicht ook extra gevoelig voor. In ieder geval zitten we niet alleen grotendeels samen in één gebouw maar zijn er ook een aantal gezamenlijke activiteiten, waarvan ik de propedeuse archeologie met name wil noemen. Daarin komen de methodologische en theoretische grondslagen van ons vak, datgene wat ons verbindt, al direct naar voren. Ik hoop, dat die band in de toekomst nog veel sterker zal worden.

Hooggeschatte Geertman, beste Herman,

Toen ik een aantal jaren geleden door jouw toedoen aan deze Universiteit werd verbonden, kenden wij elkaar slechts van verre. Daarin is sindsdien verandering gekomen en ik ben je niet alleen zeer gaan waarderen, ik heb intussen ook al veel van je geleerd. Voor het feit dat je mij ertoe hebt aangezet een deel van mijn tijd aan onderwijs te besteden, zal ik je altijd dankbaar blijven en ik hoop dat ik de bijdrage zal leveren die je van mij verwacht.

Dames en Heren Medewerkers van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek,

Aan mijn benoeming in Leiden bent U inmiddels al geruime tijd gewend en een directeur die daarnaast ook een universitaire functie bekleedt is voor U niets nieuws. Toch betekent dat ook voor velen van U een extra inspanning, waarvoor ik U op dit moment graag wil bedanken. Ik ben er van overtuigd dat nauwe banden met de Universiteit niet alleen voor ons wetenschappelijk onderzoek maar ook voor allerlei facetten van ons werk op het gebied van de archeologische monumentenzorg, grote voordelen bieden. Die voordelen zijn trouwens wederzijds, en velen van U zijn er aan gewend om op een of andere wijze betrokken te zijn bij de opleiding van studenten. Ik hoop deze traditie, waaraan inmiddels al het archeologische expertisecentrum ARCHIS is toegevoegd, nog vele jaren samen met U te mogen voortzetten en verder uit te kunnen bouwen.

Dames en Heren Studenten,

Al vanaf het begin van mijn werk hier in Leiden is er een aspect dat mij erg opvalt, namelijk het grote aantal van U dat deelneemt aan mijn colleges. Dat betekent in ieder geval dat ook U, als aankomend klassiek archeoloog of prehistoricus, in gelijke mate het belang inziet van de provinciaal-Romeinse archeologie. Ik ervaar Uw belangstelling als een grote stimulans in mijn werk en ik hoop dat velen van U er bij een wetenschappelijke carrière voordeel van zullen hebben.

Anderzijds vervult mij Uw grote getal ook met zorg. Het aantal in

Nederland werkzame archeologen is weliswaar nog veel te klein, maar de groei van de arbeidsmarkt is zeer beperkt. Dat betekent dat velen van U - straks - niet rechtstreeks in de archeologie werkzaam zullen kunnen zijn. Ik constateer hier slechts een feit en het is niet mijn bedoeling om U daarmee Uw keuze in twijfel te laten trekken. Van dat feit is elke archeologie-student zich trouwens wél bewust; het onderstreept de sterke motivatie die U tot Uw keuze heeft gebracht en die ons allen ons wetenschappelijk werk als het hoogste goed doet zien.

Maar de samenleving waarin wij werken heeft soms andere doelen en prioriteiten, ik heb daar in mijn rede al het een en ander over gezegd. Dat is de maatschappelijke realiteit, maar daarmee ook een realiteit die veranderd en beïnvloed kan worden: bijvoorbeeld door politici, door bestuurders en door beleidsambtenaren. In mijn dagelijkse werk buiten deze Universiteit heb ik veel met dergelijke lieden te maken: bij gemeenten, provincies, ministeries en allerlei andere publiek- en privaatrechtelijke lichamen. Het valt mij daarbij op dat steeds meer beleidsbepalende functies in deze organisaties worden ingenomen door wetenschappers: door historici, zoölogen, botanici, sociaal- en historisch-geografen en dergelijke. Allemaal vakgebieden die nauw met het onze zijn verbonden en waarvan de vertegenwoordigers met begrip én inzicht belangrijke besluiten kunnen nemen of beïnvloeden.

U begrijpt het inmiddels wel: archeologen ben ik daar nog nooit tegengekomen, terwijl de opleiding in ons vak zo breed is, dat afgestudeerden ook daarvoor zeer geschikt zouden zijn. Ook in dat circuit zou ik in de toekomst dus graag tenminste enkelen van U willen tegenkomen, bij voorkeur natuurlijk iemand met een gedegen kennis van de provinciaal-Romeinse archeologie.

Geachte Toehoorders,

Persoonlijke banden van uiteenlopende aard hebben U vanmiddag hierheen gevoerd. In veel gevallen hebben die persoonlijke banden er, als het goed is, voor gezorgd dat U ook als niet-archeoloog al wist dat het in mijn vak niet gaat om het met tandenborstels blootleggen van kostbare vondsten. Desondanks is het een wetenschap waarmee boeiende en soms spectaculaire ontdekkingen over ons eigen verleden kunnen worden

gedaan. Ik hoop U in dat laatste idee vanmiddag bevestigd te hebben, maar er bovendien een dimensie aan te hebben toegevoegd: het besef dat de Nederlandse bodem veel belangrijke gegevens bevat en dat het de moeite waard is die gegevens te beschermen en te bewaren.

Ik heb gezegd.

Al vanaf het begin van mijn werk hier in Leiden is mijn aandacht naar de bodem geweest. Het is mij altijd een groot plezier geweest om te zien hoe de bodem zich ontwikkelt en hoe de natuur erop reageert. Het is een wereld vol mogelijkheden en ik hoop dat ik er een beetje van heb kunnen vertellen.

NOTEN

- 1 Over sommige facetten is ook al door anderen georeerd, bijvoorbeeld door Jongkees (1952) over de positie en methoden van de archeologie en door Van der Waals (1969) over theoretische uitgangspunten en het politieke misbruik dat daarvan is gemaakt. Ook de rede van Waterbolk (1984) over het maatschappelijk belang van archeologisch onderzoek voor het behoud van het cultuurlandschap hoort in dit rijtje thuis.
- 2 Voor een samenvatting zie Holwerda 1921. Dezelfde conclusie is overigens ook al te vinden in zijn in 1916 geschreven eerste interimverslag dat werd opgenomen in de eerste jaargang van het latere 'Germania' (Holwerda 1917).
- 3 Zie o.m. Boeles 1927, p. 62-63, Glasbergen 1947, p. 311, noot 3, en Bogaers in Bloemers/Bogaers 1979, p.22-23. De kritiek op Holwerda's interpretatie wordt ook aangeduid door Daniëls, in een lezing uit 1937 (zie Daniëls 1955, p.18).
- 4 Voor het begin van de nieuwe opgravingen werd aangenomen dat het in feite om een militair kamp moest gaan (Willems 1984, p. 76). Dat dit een serieuze mogelijkheid was, werd overigens al veel eerder gesuggereerd, o.m. door De Waele (1931, p. 12).
- 5 Dat gegeven werd bevestigd door een kleine noodopgraving in de helling van het plateau in 1971, waar een stratigrafie van afvallen kon worden onderzocht die van het plateau naar beneden waren geschoven (Bogaers/Haalebos e.a., 1975).
- 6 Voor een overzicht van de ontwikkeling van de naoorlogse archeologische monumentenzorg tot aan de totstandkoming van de wet, zie Van Es 1972 (met als appendices alle relevante bepalingen en wetten vanaf 1940).
- 7 Voor een samenvatting van de huidige opvatting daarover bij de uitvoerende instantie, zie Bijlage 2 van het 'Beleidsplan 1990-1994 van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek', Amersfoort 1989.
- 8 Rijksbegroting 1991. Het verschil wordt nog duidelijker tegen de achtergrond van de totale begroting van de Hoofddirectie Cultuurbeheer van het Ministerie van WVC: van dat totaal wordt 56,5 % besteed aan monumentenzorg en 2,4 % aan archeologie! In de bedragen zijn de extra middelen opgenomen die in 1991 beschikbaar zijn gesteld in het kader van het Deltaplan voor het Cultuurbehoud (Rijswijk 1991).
- 9 Zie in dit verband het verhelderende betoog van W.A. van Es in zijn inleiding op het Jaarverslag van de ROB over 1984 (p. 7-11), met een analyse van de argumenten.
- 10 Zie het jaarverslag van de ROB over 1972, p. 2.

- 11 Beschikking van de Minister van CRM van 31 januari 1978, MMA/MO 188.088.
- 12 Koninklijk Besluit van 10 september 1980, nr. 12.
- 13 De termijn van 15 jaar was immers uitsluitend bedoeld om wetenschappelijk onderzoek mogelijk te maken en niet om dit geheel of gedeeltelijk naar een verdere toekomst te verschuiven.
- 14 Vergelijkbare standpunten zijn o.m. verwoord tijdens het vorig jaar gehouden symposium 'Cultuurhistorie en milieu in 2015'; zie Bloemers e.a. 1990, p. 64 ff.
- 15 Geciteerd in hoofdstuk 1 van Kennet 1972, p. 35. Zie ook Cleere 1989.
- 16 Zie bijvoorbeeld Van Burk 1981. Een overzicht van wettelijke regelingen in andere landen wordt o.m. geboden in Cleere 1984. Een gedetailleerd vergelijkend onderzoek dat een uitstekend inzicht biedt in de gecompliceerde juridische problematiek is te vinden in O'Keefe/Protz 1984, in het eerste deel van hun nog niet voltooide reeks 'Law and the cultural heritage'. Het deel over het onroerende culturele erfgoed (*Vol. 4, Monuments and Sites*) is nog niet verschenen.
- 17 Een belangrijk uitgangspunt levert 'Aanbeveling nr. R(89)5' van het Comité van Ministers van de Raad van Europa aan de lidstaten. Deze aanbeveling dient als basis voor een nieuwe Europese Conventie ter bescherming van het archeologisch erfgoed, die de verouderde Conventie van Londen uit 1969 moet gaan vervangen. Een ander belangrijk document in dit verband is het 'Charter voor de bescherming en het beheer van het archeologisch erfgoed' dat in 1990 is aangenomen door het International Committee on Archaeological Heritage Management van ICOMOS (de International Council on Monuments and Sites).
- 18 Bloemers e.a. 1990, p. 72.
- 19 Zie bijvoorbeeld Waterbolk 1984 en zijn bijdrage in Bloemers e.a., 1990, p.10-31.
- 20 De tegenovergestelde interpretatie is dat de Raad van State in de bescherming van het privé-belang een groter maatschappelijk belang heeft gezien.
- 21 Het gaat zeker te ver om aan kwade trouw te denken, maar anderzijds is bekend dat Holwerda vaak zeer vooringenomen te werk ging, dat er aan zijn interpretaties 'te velde' nogal wat schortte en dat hij op die manier slechts de bevestiging vond van wat hij tevoren al had verwacht. Zie Brongers/Mank 1977.

- 22 Ook toen gebeurde dat niet als de landschappelijke positie van het kamp er niet geschikt voor was. Een van de belangrijkste klassieke auteurs op dit gebied, Flavius Vegetius Renatus, zegt in zijn *Epitoma rei militaris* (III, 8) letterlijk dat de vorm van het kamp altijd ondergeschikt moet zijn aan de aard van het terrein.
- 23 De oppervlakte gemeten binnen de hout-aarde wal. Het totale areaal inclusief de grachten is ongeveer 4,8 ha.
- 24 Voor de reconstructie is ter aanvulling gebruik gemaakt van de gegevens uit de opgraving van Holwerda. Hoewel op diens interpretatie veel valt aan te merken blijken zijn opmetingen verrassend nauwkeurig te zijn en kunnen de opgetekende sporen met enig voorbehoud worden geherinterpreteerd.
- 25 Eenheden van dubbele sterkte (*cohortes of alae milliariae*) kwamen in deze tijd nog niet voor.
- 26 De totale oppervlakte van het tweede kamp, inclusief de verdedigingswerken, bedraagt 5,4 ha. Dit is nagenoeg hetzelfde areaal als dat van Holwerda's 'oppidum'.
- 27 Voor details, zie de Jaarverslagen van de ROB vanaf 1986, Willems 1990 en Willems, ter perse.
- 28 Zie Willems 1984, p. 206 e.v.
- 29 Argumenten die voor de eerste opvatting pleiten zijn samengevat in Willems 1984. Een aantal tegenargumenten is onlangs gegeven in een artikel van Kühlborn (1989). Een zwaarwegend feit in diens analyse is de duidelijk planmatige afbraak van de legioensvesting in Oberaden aan de Lippe in 8 voor Chr., naar alle waarschijnlijkheid tegelijkertijd met 'alle' andere legerplaatsen in Germanië (Rödgen en Dangstetten). Door de samenhang met de plotselinge dood van Drusus in het voorafgaande jaar is echter ook dit argument niet doorslaggevend. Bovendien bestaat er geen absolute zekerheid over de gelijktijdigheid van het opgeven van de drie kampen en over de vraag wanneer ze door andere (bv. Haltern) werden vervangen (vgl. Ettliger e.a. 1990, p.39-40). Desondanks kunnen de argumenten van Kühlborn aanleiding zijn om de veronderstelde plannen van Augustus met wat meer twijfel te bezien.
- 30 Zie Bogaers/Haalebos 1989, p.54 en Willems 1990, p. 19.
- 31 Cf. Bloemers/Bogaers e.a. 1979, p.24-27. Het terrein is grotendeels overbouwd.

Glabergus, W., De periodisering van de Romeinse occupatie. *Een kwart eeuw Oudheidkundige Bodemonderzoek in Nederland en Duitsland* A.E. van Giffen, Meppel 1947, 289-312.

- 32 De gevonden sporen duiden op een relatief kort gebruik. Strikt genomen is het nog steeds niet volledig zeker dat de verdedigingswerken en de vroeg-Augusteïsche kuilen op het binnenterrein samenhangen (cf. Bloemers/Bogaers e.a. 1979, p.27), maar het blijft zeer waarschijnlijk. Enkele (mogelijk) laat-Augusteïsche scherven uit het oosten van de legerplaats kunnen ook met het kamp op het Kops Plateau samenhangen.
- 33 Het gaat om het stempel LEG(io) XIII / VERN(a) FE(cit) op de bodem van een bord van 'Arretijnse' terra sigillata, type Haltern 1b (voor een afbeelding, zie Willems 1990, p. 30). Het is vermoedelijk afkomstig uit een kleine militaire pottenbakkerij, maar deze hoeft niet noodzakelijkerwijs op het plateau of zelfs in Nijmegen te hebben gelegen. Hetzelfde geldt uiteraard voor het 13e legioen.
- 34 De exacte omvang is moeilijk precies te bepalen omdat een klein deel van het gebouw nog moet worden opgegraven en een aantal sporen ten gevolge van graafwerk aan het einde van de 18e eeuw is verdwenen.
- 35 Cf. de recente overzichten in Kühlborn 1990. Het *praetorium* van Haltern (18,3 ha) is 2120 m², dat van Oberaden (56 ha) beslaat 2420 m² en het grootste (3375 m²) ligt in het legioenskamp te Anreppen (23 ha).
- 36 Hoewel de oudste legerplaats in chronologisch opzicht in de 'Oberaden'-horizon thuishoort (11-8 voor Chr.) is een datering in 12 voor Chr. vooralsnog niet bewezen.
- 37 De zogeheten *probatio*, waarbij onder meer een veterinaire onderzoek werd gedaan. Zie Hyland 1990, hoofdstuk 5.
- 38 Tacitus, *Historiae* V, 19.
- 39 Zie het Jaarverslag van de ROB over 1982, p.34-35, Willems 1990, p.31-40 en Bloemers 1990.

LITERATUUR

Bloemers, J.H.F., Lower Germany: *plura consilio quam vi*: Proto-urban settlement developments and the integration of native society, in: T. Blagg/M. Millett (eds.), *The Early Roman Empire in the West*, Oxford 1990, 72-86.

Bloemers, J.H.F./J.E. Bogaers/J.K. Haalebos/S.L. Wynia, *Noviomagus. Op het spoor der Romeinen in Nijmegen*, Nijmegen 1979.

Bloemers, J.H.F./C.W. van Pelt/F.A. Perk, *Cultuurhistorie en milieu in 2015. Op weg naar een landschap zonder verleden?*, Amsterdam 1990.

Bogaers, J.E./J.K. Haalebos e.a., Problemen rond het Kops Plateau, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 56, 1975, 127-178.

Bogaers, J.E./J.K. Haalebos, Opgravingen op het terrein van het voormalige Canisiuscollege, 1988, *Numaga* 36, 1989, 49-60.

Boeles, P.C.J.A., *Friesland tot de elfde eeuw*, 's Gravenhage 1929.

Brongers, J.A./W.C. Mank, *Biografie en bibliografie van dr. J.H. Holwerda*, Amersfoort 1977 (ROB-overdrukken, 90).

Burk, J.G. van, Eigendom van vondsten gezien in het licht van het Burgerlijk Wetboek en de Monumentenwet, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 80, 1981, 89-105.

Cleere, H. (ed.), *Approaches to the archaeological heritage*, Cambridge 1984.

Cleere, H., Introduction: the rationale of archaeological heritage management, in: H. Cleere (ed.), *Archaeological heritage management in the modern world*, London 1989, 1-19.

Daniëls, M.P.M., *Noviomagus. Romeins Nijmegen*, Nijmegen 1955.

Es, W.A. van, The Origins and Development of the State Service for Archaeological Investigations in the Netherlands, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 22, 1972, 17-71.

Ettlinger, E., e.a., *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*, Bonn 1990 (Materialien zur römisch-germanischen Keramik, 10).

Glasbergen, W., De periodisering van de Romeinse occupatie, *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland. Gedenkboek A.E. van Giffen*, Meppel 1947, 299-312.

Holwerda, J.H., *Oppidum Batavorum, Korrespondenzblatt der Römisch-Germanischen Kommission* 1, 1917, 105-111.

Holwerda, J.H., De Batavenburcht en de vesting der Legio X te Nijmegen, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 2, 1921, 57-78.

Hyland, A., *Equus. The Horse in the Roman World*, London 1990.

Jongkees, J.H., *Beschouwingen over de Archaeologie*, Inaug. Rede Utrecht 1952.

Kennet, W., *Preservation*, London 1972.

Kühlborn, J.-S., Zur Geschichte der augusteischen Militärlager in Westfalen, in: R. Asskamp (Hrsg.), *2000 Jahre Römer in Westfalen*, Münster 1989, 9-17.

Kühlborn, J.-S., Die augusteischen Militärlager an der Lippe, *Archäologie in Nordrhein-Westfalen. Geschichte im Herzen Europas*, Köln 1990, 169-186.

O'Keefe, P.J./L.V. Prot, *Law and the cultural Heritage. Vol. 1. Discovery and Excavation*, Oxford 1984.

Waals, J.D. van der, *Praehistorie en mythevorming*, Inaug. Rede Utrecht 1969.

Waele, F.J. de, *Noviomagus Batavorum (Romeinsch Nijmegen)*, Nijmegen-Utrecht 1931.

Waterbolk, H.T., *Archeologie en landschap*, Amsterdam 1984 (Zevende Kroon-Voor-
dracht).

Willems, W.J.H., Romans and Batavians. A Regional Study in the Dutch Eastern River Area, II, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 34, 1984, 39-331.

Willems, W.J.H., *Romeins Nijmegen. Vier eeuwen stad en centrum aan de Waal*, Utrecht 1990.

Willems, W.J.H., Early-Roman Camps on the Kops Plateau at Nijmegen(NL), in: V.A. Maxfield (ed.), *Roman Frontier Studies* 1989, ter perse.